

Identifieringen av Olavsaltaren i Finland som metodologiskt problem

Av Jyrki Knuutila

1. Inledning

Norges nationalhelgon S:t Olav har varit dyrkad också i Finland under medeltiden och också efter den ända till 1800-talet. Det finns många bevis om det.¹ På grund av dessa bevis kan man lägga märke till att kulten av S:t Olav varit både kyrklig och folklig. Olavskulten har således brukats inne i och utanför kyrkor.

Populariteten av en helgonkult kan man försöka att värdera med bevis som tillhör hans eller hennes kyrkliga kult. Sådana uppgifter är antalet kyrkor vigda åt ett helgon och kyrkliga konstföremål föreställande ett helgon. På grund av de största antal kyrkor dedicerade åt Helige Olav och kyrkliga konstföremål föreställande honom kan man konstatera att Olavskulten har varit den mest populära i Finland. Den har också brett ut sig till hela det dåtida bosatta landet.²

Till den kyrkliga Olavskulten har hört liturgi, d.v.s. mässor och bönestunder som har firats på S:t Olavs dag den 29 juni. Därför har det behövts ett sidoaltare i kyrkan. Detta sidoaltare kunde ha invigts åt Helige Olav. Man kan anta att det har funnits många Olavsaltaren i Finland under medeltiden p.g.a. Olavskultens popularitet och spridning.

Om en forskare vill undersöka Olavsaltaren i Finland, kommer han eller hon ganska snart att lägga märke till det mycket problematiska läget med temat. Det finns nämligen inga från medeltiden härstammande direkta bevis om Olavsaltaren, varken kon-

kreta eller skriftliga. De enda direkta uppgifterna om Olavsaltaren är sena, två skriftliga källor från 1600-talet. Kontraktsprosten i Åland, *Boëtius Murenus* († 1670) föreskrev i Jomala kyrka den 15 maj 1653 att »Altare och s. Olais belete rödies af vägen i wåkenhuset«. Han gav en instruktion med samma innehåll gällande Hammarlands kyrka den 18 februari 1660 »När s. Olav och hans altare boorttaghes på söder sidan«. ³ Inga andra direkta källor existerar överhuvudtaget. Läget är alltså mycket annorlunda än t.ex. i Sverige, där det finns många skriftliga och andra bevis om Olavsaltaren.⁴

Frånvaron av konkreta bevis och skriftliga källor om Olavsaltaren är oväntad också av det skälet att det har funnits flera sidoaltaren under medeltiden i Finland. Förskonade sidoaltaren och kyrkoarkeologiska fynd om lämningar av dem är vittne till det.⁵ Flera dedikationer av sidoaltaren kan man också bevittna enligt medeltida testamentsbrev.⁶

Hypotesen om Olavsaltaren i Finland kan alltså argumenteras av två skäl. För det första har Olavskulten varit mycket populär och vidspridd. Man kan därför anta att Olavsaltaren har existerat på samma sätt som utomlands. För det andra, flera åt andra helgonen dedicerade sidoaltaren föranlät en att förmoda existens av Olavsaltaren.

Uppdraget i denna uppsats är att metodologiskt överväga om man kan utforska existens av Olavsalta-

ren utan avseende på direkta konkreta bevis och skriftliga källor om sakförhållandet. Frågan om Olavsaltaren kommer man i det följande närma sig indirekt utifrån det källmaterial som berättar om hans kult i Finland. Detta källmaterial spelar då roll som ett indicium. Kort och källkritiskt källmaterial som kunde antas ge bevis om Olavsaltaren i finska medeltida kyrkor kommer att presenteras. Detta källmaterial har delats i fem grupper. De omfattar kyrkor dedicerade åt S:t Olav, skulpturer föreställande honom, avlatsbrev, liturgiskt källmaterial och andra uppgifter. Information om varje källmaterialgrupp kommer i slutet att jämföras med varandra för att ge en helhetsbild om Olavsaltaren i Finland. Existens av Olavsaltaren är dock avhängig av alt arvigning. Det är därför först nödvändigt att i viss utsträckning behandla litet denna vigning i det medeltida Sverige.

2. Frågan om alt arvigning i Sverige

Varje medeltida kyrka hade ett högaltare och i princip flera sidoaltaren. Antalet av de sistnämnda var naturligtvis större i stora kyrkor än i mindre landskyrkor. Detta förklarades inte enbart av kyrkans storlek utan också med praktiska skäl beroende på liturgisk verksamhet. Stora kyrkor hade nämligen flera präster med skyldighet att läsa mässor och bönestunder varje dag. En landskyrka har oftast bara en präst som inte kunde utöva motsvarande liturgisk verksamhet än hans kollega i stora kyrkor. Så många altaren behövdes alltså inte i landskyrkor. Åtminstone två sidoaltaren tycks ha existerat i Skandinaviens landskyrkor från 1100-1400-talen. De har stått i långhusets nordöstra och sydöstra hörn, på var sin sida om triumfbågen. Det finns också bevis om existens på flera sidoaltaren i några landskyrkor i Finland.⁷

En kyrka skulle bli konsekrerad av biskopen enligt

regler i den kanoniska rätten. Samma bestämmelser avsåg också altaren, speciellt högaltaren. Ett kapell skulle åter bli benedicerat av en lokal präst. Högaltaret i ett kapell skulle igen bli konsekrerat av biskopen.⁸ Kyrkan och kapellet samt deras högaltare blev då tillägnade eller dedicerade. De kunde helgas åt Gud eller sekundärt också Heliga Treenigheten, det heliga korset eller helgon osv. Om kyrkan eller högaltaret har varit vigda åt något helgon har han eller hon varit kyrkans eller högaltarets titelperson. Kyrkans eller högaltarets titel har alltså varit detta helgons, t.ex. S:t Olav. Dedikationen har antingen kunnat förrättas genom den »högtidliga« konsekrationen av en biskop eller genom den »enkla« benediktionen av en lokal präst. Innehållet i de båda liturgiska handlingarna har varit att undanta kyrkan från profan användning för kultiskt bruk.⁹

Liturgiska föreskrifter angående vigningen av högaltaret gavs i samband med formulär för kyrkovigningen i Pontificale, en bok som innehöll liturgiska föreskrifter för biskopar. De enda komplett bevarade Pontificale-böckerna i Norden härstammar från 1400-talet och hör hemma i Lund ärkestift och Roskilde stift. Dessa handskrivna böcker har formulär för kyrkovigningen. De innehåller en bön där man bad: »Sanctificetur hoc altare in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, in honore sanctorum N.« Bönen lästes när högaltaret blev begjutet med olja. Samma helgon blev också nämnt i andra böner under invigningen.¹⁰ Högaltaret i en kyrka var alltså konsekrerat åt något helgon enligt Pontificale-böckerna från Lund ärkestift och Roskilde stift.

Kyrkobalkarna i de svenska landskapslagarna förutsatte vigningen av en kyrka som en självklarhet. De gav dock inga direkta föreskrifter att det skulle ske. I själva verket föreskrev ingen av kyrkobalkarna en skyl-

dighet för kyrkovigningen. De bestämde också om kontant ersättning till biskopen för vigningen av en kyrka. En kyrka kunde inte bli vigd utan att dess högaltare också var det.¹¹ Bestämmelser gällande kyrkovigningen i åtminstone Upplands- och Hälsingelagarna har också tillämpats i Finland.¹²

Det tycks enligt kyrkobalkarna vara klart och otvivelaktigt att kyrkor med högaltare har vigts i Sverige och Finland generellt. Om man studerar det noggrannare är dock läget komplicerad. Man bör nämligen veta om kyrkan i fråga varit en egenkyrka eller en menighetskyrka? Har den dessförinnan varit ett kapell eller en kyrka? Med egenkyrkor avses kyrkor ägda av kungar, biskopar, adelsmän, storbönder, kloster, domkapitel, hospital osv. Biskopskyrkan har alltså tillhört egenkyrkor i denna mening. Termen menighetskyrka begagnar man för en kyrka som uppförts och underhålles kollektivt av samtliga män inom ett bestämt område.¹³

Kungar, rika jordägare och kloster har enligt den svenske forskaren Gunnar Smedberg haft egenkyrkor i Sverige under medeltiden. En del av dem har varit kapell. De är m.a.o. församlingskyrkor som har blivit byggda och underhållna av bönder.¹⁴ Det fanns också i Finland menighetskyrkor, slottskyrkor eller kapell, klosterkyrkor eller kapell, hospitalkyrkor eller kapell, privata sjöfartskapell samt en biskopskyrka. Rika storgårdar hade också privata kyrkor eller kapell under första skedet av Finlands kristnande i 1100-talet.¹⁵

Kapell, egenkyrkor och menighetskyrkor har haft olik kyrkorättslig ställning och också liturgisk funktion. Har detta faktum haft inverkan på invigningen? Det finns inte material för att kontrollera hur kyrkor och kapell med högaltaren verkligen har varit dedicerade i Sverige och Finland. Man skall också komma ihåg att det har funnits stora avstånd i Sverige,

speciellt i Upplands stift. Dessutom skulle bönder betala kontant ersättning till biskopen för kyrkovigningen. De var därför inte speciellt hågade att efterkalla biskopen för dedikationen. Å andra sidan var inte heller biskopen alltid villig att genast resa till en avlägsen ort för att viga där en ny kyrka med högaltaret. Detsamma gällde också högaltaret av ett kapell. Han kunde ha gjort det senare, i samband med sin biskopsvisitation.¹⁶

Gunnar Smedberg har övervägt frågan om förverkligheten av kyrkovigningen. Han har fäst avseende vid en föreskrift i ärkebiskop *Nils Allessons* stadgar av 1297 för Uppsala ärkestift. En konsekrerad sten skulle enligt det påbudet ha funnits i alla kyrkor. Stenen skulle vara tillräckligt stor för att hostian och kalken skulle rymmas där även på påskdagen, d.v.s. dagen för den stora lekmannekommunionen. Smedberg har tolkat denna föreskrift så att bara denna altarsten har varit invigd i några norrländska kyrkor, d.v.s. dessa kyrkor har inte varit konsekrerade. Denna altarsten har varit rubbad.¹⁷ Man kan anta att den konsekrerade altarstenen har ställts på högaltaranläggningen i kyrkans eller kapells kor. Sådana altarbyggnader var kända för att vara av sten, tegel eller trä. Åtminstone i Finland har det funnits rester av högaltaranläggningar av trä.¹⁸

Sidoaltaren borde också i princip vara dedicerade enligt den tyske altarforskaren Andreas Schmid.¹⁹ Har kyrkan eller kapellet med högaltaret inte varit konsekrerade har sidoaltaren inte heller varit invigda. Den svenske liturgihistorikern Bengt Stolt har behandlat denna fråga. Han har ju framfört att sidoaltarna i svenska landskyrkor i regel inte har haft korsmärkningar på altarskivans mitt och hörn.²⁰ Alla sidoaltaren har alltså troligen inte varit invigda.

Detta är det enda som man säkert kan konstatera

om vinningen av sidoaltaren. Man kan ändå ställa flera frågor angående dedikation av sidoaltaren i kapell, egenkyrkor och menighetskyrkor. På dessa frågor kan man dock inte svara då det inte finns något material för det. Har invigd, rubbad altarsten varit placerad endast på en altaranläggning av sidoaltaren? Har det funnits flera rubbade altarstenar i en kyrka? Har rubbad altarsten kunnat placeras på endast altarbbyggnaden av sten eller har den också kunnat sättas på en altarläggning av trä?²¹ Har dessa altarstenar varit benedicerade, m.a.o. välsignade av en lokal präst? Har en kyrka haft enbart en rubbad altarsten som har kunnat överflyttas från ett sidoaltare till ett annat? Har en egenkyrka eller ett kapell haft bara ett högaltare?

För att konkludera kan man konstatera att frågan om vinningen av högaltaren och sidoaltaren är mycket komplicerad och svår. Även om termen *dedicerat altare* i själva verket inte är noggrant, skall i det följande användas begreppet *åt S:t Olav tillägnade högaltaren och sidoaltaren*.

3. Källmaterial som berättar om Olavskulten i Finland

Kyrkor helgade åt S:t Olav

Det fanns 15 sådana kyrkor i Finland som var dedicerade åt Helige Olav enligt skriftliga källor från medeltiden eller 1500-1700-talen. Till dess det fanns ännu åtta kyrkor med samma dedikation efter olika indiciebevis. Bland dessa kan nämnas t.ex. högsta festgrad för S:t Olavs dag samt från medeltiden härstammande marknadstradition. Det fanns alltså sammanlagt 23 landskyrkor helgade åt honom i Finland under medeltiden.²² 19 av dem var menighetskyrkor eller kapell, fyra återigen sådana kyrkor som kan uppfattas

som egenkyrkor. I det följande undersöks om dessa kyrkor och kapell kunde ha haft Olavsaltaren.

Olavsaltare som högaltaret

Var kyrkans högaltare dedicerat åt kyrkans skyddspatron? Svaret på detta spörsmål är inte enkelt efter den information som vi har om dedikationer av medeltida altaren. Det tycks ha funnits åtminstone tre olika alternativ för dedikation av högaltaret. Högaltaret har för det första kunnat vara enbart Kristusaltare utan andra dedikationer. Dedikation åt Kristus berodde på högaltarets liturgiska funktion med den heliga nattvarden. Högaltaren uppfattades som Kristusaltaren särskilt under de första kristliga århundradena.²³ Några av högaltarna har varit Kristusaltaren i Sverige under medeltiden.²⁴ Det finns ingen information om högaltaren som Kristusaltaren i Finland.

För det andra har också kyrkan och dess högaltare kunnat vara vigda åt samma helgon. Det finns många exempel på detta utomlands.²⁵ Läget har varit sådant också i Finland. Som exempel på detta kan Åbo domkyrka, en biskopskyrka nämnas samt Virmo kyrka i Egentliga Finland. Högaltaret i Åbo domkyrka har varit dedicerat åt kyrkans skyddshelgon Jungfru Maria, S:t Erik och S:t Henrik.²⁶ Virmo kyrka, en menighetskyrka, har varit helgad åt S:t Lars och S:t Erik. Dess högaltare har haft ett antemensale med avbildningar av Helige Lars, Erik och Henrik samt martyriet av Heliga Katharina av Alexandria. Enligt en bestämmelse från 1837 berättade helgonavbildningar i högaltaret om dess dedikation.²⁷ Hade denna bestämmelse efterföljts redan under medeltiden, kunde högaltaret vara invigt åt alla nämnda helgon. Å andra sidan vet man att testamentsgåvor har givits åt Jungfru Marias, Helige Lars' och Heliga Katharina av Alexandrias altaren. De har alla kunnat vara sidoaltaren.²⁸

Högaltaret kan alltså tolkas vara invigt åt S:t Erik, den andra av kyrkans beskyddare.

Högaltaret har för det tredje kunnat vara dedicerat åt ett annat helgon än kyrkans skyddspatron. Detta kan förmodas t.ex. med anledning av den information som existerar utomlands och i Sverige.²⁹ Det finns också i Finland kunskaper och hänvisningar som kan tolkas vittna om samma sak. Nådendals kyrka i Egentliga Finland har varit dedicerad åt Jungfru Maria, Heliga Birgitta och Anna samt Helige Johannes. Kyrkan har varit klosterkyrka av birgittinerkloster, alltså en egenkyrka. Kyrkans högaltare har stått i munkkoret eller högkoret på kyrkans västra sida. Högaltaret har invigts åt apostel Petrus. Det mest betydande sidoaltaret i östra koret eller nunnekoret är å sin sida helgat åt Jungfru Maria. S:t Olav i Kaland eller Nykyrko i Egentliga Finland, en menighetskyrka, har varit en av 23 landskyrkor dedicerade åt honom i Finland. Kyrkan har haft ett stort altarskåp med dörrar på högaltaret.³⁰ Scener av Jungfru Maria liv har varit föreställda i skåpet. Akter av Heliga Barbaras legend har därtill varit avbildade i dess dörrar. Högaltaret kan uppfattas vara invigt åt Jungfru Maria och Heliga Barbara utifrån altarskåpet.³¹ Kyrkan har också haft en fristående skulptur föreställande sin beskyddare, Helige Olav. Den ganska stora, cirka två meter långa skulpturen har dock inte hängt ihop med altarskåpet.³² Olavsskulpturen har då troligen stått på ett sidoaltare, möjligtvis på ett Olavsaltare.³³

Olika dedikationsbruk av högaltaren betyder att 23 finska Olavskyrkor inte kan automatiskt ses ha haft Olavsaltaren som högaltaren. Sådana kan man dock anta ha existerat även i Finland efter den upplysning och tolkning som finns om högaltarens dedikationer i Åbo domkyrka och Virmo kyrka. Å andra sidan har högaltaren inte varit som Olavsaltaren i alla fin-

ska Olavskyrkor. Den slutsatsen kan man dra av den kunskap och tydning som existerar om högaltarens dedikationer i Nådendals och Kaland kyrkor.

Olavsaltare som ett sidoaltare

Ovan (se not 29) konstaterades att Olavsaltare var ett sidoaltare i Uppsala domkyrka och i Tallinn Olavskyrkan samt troligen också i S:t Olav i Kaland eller Nykyrkos kyrka. Den första av ovannämnda instruktioner av kontraktsposten Boëtius Murenus gällde borttagandet av Olavsaltare med skulptur från Jomala kyrka, en av Olavskyrkorna i Finland. Man kan utläsa ur den beskrivningen att Olavsaltare var ett sidoaltare i Jomala kyrka som var en menighetskyrka. Det stod på södra sidan av kyrkan. Alla dessa exemplar bevisar att finska Olavskyrkor hade Olavsaltare som ett sidoaltare.

Olavsaltaren har existerat som sidoaltaren också i kyrkor invigda åt andra helgon. Det finns flera exempel på detta t.ex. i Sverige.³⁴ Den förenämnda föreskriften av Boëtius Murenus kan konstateras vittna om Olavsaltare i S:t Katarina i Hammarland, en menighetskyrka. Det sidoaltaret har stått i vapenhuset enligt instruktionen.³⁵ Nämnda exempel bevisar att både Olavskyrkor och åt andra helgon dedicerade kyrkor hade sidoaltaren uppkallade efter Helige Olav i Finland.

Avlatsbrev

Helgonkulter har underförstått varit omnämnda i avlatsbrev som har varit adresserade till olika kyrkor. Avlat har nämligen tillerkänts av påven till dessa bötgörare som under vissa helgonfester besökte kyrkorna i fråga. Det är således möjligt att undersöka vilka helgonkulter som varit i bruk i dessa församlingar som avlatsbreven var adresserade till. S:t Olav har då varit en av dyrkade eller hedrade helgon i Åbo domkyrka samt i Närpes, Rimito (båda i Egentliga Finland) och

Vesilax (i Satakunda) kyrkor och också i Viborgs (i Karelen) stadskyrka efter avlatsbrev.³⁶ Alla dessa kyrkor har varit menighetskyrkor.

Av dessa kyrkor har endast Närpes kyrka och Viborgs stadskyrka varit Olavskyrkor. Olavskulten har därför varit betydande i dessa kyrkor. Man kan av den orsaken anta att de haft Olavsaltaren. Olavskulten har efter avlatsbrev varit en av helgonkulterna i Åbo domkyrka samt i Rimito och Vesilax kyrkor. Existens av Olavsaltaren i dessa kyrkor är således också möjlig. Olavsfestens liturgiska handlingar kan förstås ha firats på ett sidoaltare dedicerat åt något annat helgon.

Skulptur föreställde S:t Olav

Det har funnits i Finland sammanlagt 65 skulpturer av olika art föreställande S:t Olav. Största delen av dem (44) har varit fristående. Dessutom har 10 altarskåpsskulpturer samt en helgonskåpskulptur och 6 Olavsskåpsskulpturer har existerat. Därutöver har det funnits dessutom en relief i antemenselet och en på en korstol, en bronsgravyr på en sarkofag samt en avgjuten relief på en kyrkoklocka.³⁷

Ur denna uppsats synvinkel kan man fästa avseende enbart vid sådana skulpturer som kan förmodas ha stått på Olavsaltaren. Då man kan behandla närmare 44 fristående skulpturer samt en helgonskåpskulptur och 6 Olavsskåpsskulpturer. Altarskåpsskulpturer samt reliefer, bronsgravyr och avgjuten relief bevisar inget om Olavsaltaren.

Det finns dock flera källkritiska problem beträffande dessa 51 konstföremål under rannsakingen. De fristående skulpturerena föreställande S:t Olav bevisar inte säkert existens av en Olavsaltare. Det är nämligen omöjligt att påvisa var fristående skulpturer verkligen har stått. De har kunnat ha sin plats i altarskåp, helgonskåp eller Olavsskåp.³⁸ De har också

kunnat stå på en upphöjning eller ett väggutsprång.³⁹ Framför skulpturen har man således kunnat be. Man kan inte ens vara säker i fallet på grund av storleken av en skulptur. En annan källkritisk fråga handlar om anskaffandet av Olavsbilder och deras placering i kyrkan. En Olavsskulptur donerad av en person har nämligen kunnat sättas på ett altare uppkallat åt något annat helgon. Doneringen har inte nödvändigtvis ersatt dediceringen av det altaret som skulpturen eller helgonskåp har placerats på. Man kan också fråga sig om skulpturen har kunnat tas bort av ett sidoaltare när donatorn har dött eller hans eller hennes testamentspengar till altaret har varit använda.

Det finns dock några Olavsskulpturer som kan uppfattas som bevis för Olavsaltaren. Till sådana skulpturer kan räknas de Olavsbilder som bevarats i Närpes, Rimito och Vesilax kyrkor. Då Olavskulten har brukats i dessa kyrkor enligt avlatsbrev torde dessa Olavsbilder ha utnyttjats när Olavsmässan och bönestunder har förrättats under Olavsdagen. Närpes kyrka har därtill utgjort Olavskyrkan. Olavsskulpturerna i Närpes, Rimito och Vesilax kyrkor kan således antas vara belägna på Olavsaltaren då Olavsbilder och Olavsliturgin har knutit dem samman.⁴⁰

Det finns också två skriftliga omnämnanden om Olavsskulpturer på Olavsaltaren. Ovan har redan nämnts att de åländska kyrkorna i Hammarland och Jomala har haft skulpturer på Olavsaltaren. Dessa båda har varit menighetskyrkor. Dessutom har en försilvrad Olavsskulptur befunnit sig i Åbo domkyrka.⁴¹ Skulpturen kan antas stå på Olavsaltaret i Åbo domkyrka. Olavsaltaret har nämligen förmodats att existera i Åbo domkyrka, då hans kult har brukades där efter avlatsbrev. Ett av kyrkans kor har likaledes kallats S:t Laurentius och S:t Olavs kor. Det har varit omnämnt i räkenskaperna från åren 1613 och 1615.

Helige Lars och S:t Olavs kor har varit det första koret från Allra helgons kor på kyrkans södra sida.⁴²

En skriftlig urkund kan jämväl bevisa om Olavsaltaret i Korpo kyrka, en menighetskyrka i Egentliga Finland. En Olavsskulptur har nämligen under 1600-talet stått på läktaren ovanpå korskranket i denna kyrka.⁴³ Skulpturen kan tidigare antas ha stått på sidoaltaret tillägnat S:t Olav. Olavsaltaret har nämligen i regel varit beläget i långhusets sydöstra hörn, på sidan om triumfbågen.⁴⁴ Korskranket har också legat på samma plats. Olavsskulpturen har troligen efter reformationen kunnat lyftas upp till läktaren.

Det är likaledes problematiskt att uppskatta huruvida Olavsskåp och helgonskåp kan bevisa existensen av Olavsaltaren. Detta kan konstateras på samma grund som gjorts ovan med den fristående skulpturen. Man kan trots detta anta att Olavsskåp och helgonskåp med Olavsbild har placerats på Olavsaltaren. Detta kan förmodas av det skälet att Olavsskåp och helgonskåp med Olavsskulptur haft en mycket central funktion i den liturgiska Olavskulten. Olavsmässan och bönestunder under Olavsdagen har förrättats framför Olavsskåp och helgonskåp med Olavsbilden.⁴⁵

Olavsskåp har existerat i Kisko, Rimito (båda i Egentliga Finland), Saloinen (i Österbotten), Ulsby (i Satakunda), Urjala och Vånå (båda i Tavastland) kyrkor. Sääksmäki (i Tavastland) kyrka har likaledes haft ett helgonskåp med en skulptur av Helige Olav.⁴⁶ Alla dessa kyrkor har varit menighetskyrkor. Man kan alltså anta att Olavsaltaren har funnits i dessa kyrkor.

Liturgiska källmaterialet

Det liturgiska källmaterialet med anknytning till S:t Olavs kult i Finland har en lång historia bakom sig. Kvarstående lösa pergamentblad har lösgjorts ur sina

egentliga sammanhang, dvs. liturgiska böcker efter reformation. Dessa pergamentblad har använts som pärmar till räkenskapsböcker. I detta sammanhang har några uppteckningar gjorts av fogdar på pergamentblad.⁴⁷

Livlig vetenskaplig diskussion har pågått angående var dessa uppteckningar har gjorts. De kunde ha gjorts i Stockholm, i Åbo eller i detta fogderi, där fogden i fråga arbetade. I det sistnämnda fallet har pergamentblad samlats av fogdar från församlingar i området av fogderi. Dessa pergamentblad kan lokaliseras till ett visst område och till vissa församlingar på grund av uppteckningarna på pergamentblad.⁴⁸

Man kan i det sista fallet anta att det liturgiska materialet med anknytning till S:t Olavskulten varit i bruk i några bestämda kyrkor. Dessa kyrkor är menighetskyrkor i Ilmajoki (Österbotten), Kangasala (Satakunda), Karislojo (Nyland), Kumo (Satakunda), S:t Bertils (Egentliga Finland), Tammela (Tavastland), Vesilax (Satakunda) och Vörå (Österbotten). Dessutom har liturgiskt material med anknytning till Olavskulten brukats i egenkyrka av birgittinerklostret i Nådendal (Egentliga Finland). Av dem har endast Kangasala kyrkan varit vigd åt S:t Olav. Hans kult har också varit brukad i Vesilax kyrka enligt avlatsbrev och Olavsbild. Därför kan man förmoda att Olavsliturgin förrättats i nämnda kyrkor vid ett altare dedicerat åt honom. Det är dock möjligt att Olavsliturgin har förrättats vid ett sidoaltare uppkallat åt något annat helgon. Trots detta kommer det i det följande antas att dessa 8 menighetskyrkor och en egenkyrka har haft Olavsaltaret.

Andra uppgifter

Som tidigare har sagts finns det några skriftliga källor från 1600-talet som berättar om S:t Olavsaltaren i

Hammarlands och Jomala kyrkor. Åbo domkyrka har också förmodats ha ett Olavsaltare enligt räkenskapsurkunderna från början av 1600-talet.⁴⁹ Helige Olavs kult har dessutom varit brukats där enligt avlatsbrev. Kyrkan har också haft den försilvrade skulpturen. Rester av altaranläggningar har upptäckts i kapellet i Olavsborg (privatkapell i Savolax). Några forskare har med anledning av detta fynd förmodat att detta kapell haft ett Olavsaltare.⁵⁰

Hollola menighetskyrka i sydöstra Tavastland har dedicerats åt Jungfru Maria. Kyrkan har kunnat identifieras ha åtminstone sex grunder för sidoaltare.⁵¹ Kyrkan har ett unikt antemensale (i vidstående bild) som härstammar från slutet av 1400-talet och som är finskt arbete. En monstrans kan ses i mitten av antemensalet. På vänstra sidan av monstransen med en hostia kan Jungfru Maria och två apostlar uppfattas. På högra sidan står S:t Olav, S:t Henrik och S:t Erik.⁵²

Andra Olavsbilder har också förekommit i Hollola kyrka. Helige Olav har varit avbildad i en skulptur och en relief i korstolen. Hans kult kan därför konstateras ha varit populär i Hollola kyrka. Samma sak bevisas på samma sätt av det faktum att S:t Olav har avbildats på högra sidan av monstransen och hostian anknyter till kyrkans liturgi och altare. Man kan av denna anledning förmoda att Hollola kyrka har haft ett Olavsaltare.

Jag har funderat över om det finns en betydelse i det faktum att Jungfru Maria och S:t Olav avbildats bredvid varandra. Man vet att Jungfru Marias altare i regel var placerad vid nordsidan av kyrkan. Vid södersidan låg vanligen ett sidoaltare som var uppkallat åt något manligt helgon som var mycket populärt i denna kyrka. Han var alltså Helige Olav. Har hans altare varit belägen vid södersidan av långhuset mittemot Jungfru Marias altare vid långhusets nordsida?

4. Olavsaltaren i Finland, en helhetsbild?

Sammanfattningsvis kan konstateras att ovanstående fem källgrupper innehåller information som kan tolkas bevisa existens av Olavsaltaren i Finland. Informationen existerar oberoende av om det har varit fråga om menighetskyrkorna, egenkyrkorna eller biskopskyrkan. Ovan har också nämnts att det finns flera källkritiska problem med informationen i källgrupperna. Ingen av dessa fem källgrupper kan därför enbart källkritiskt bevisa en säker uppskattning om altaren i fråga.

Man kan emellertid försöka att utforma en helhetsbild om Olavsaltaren genom att sammanfoga och jämföra informationen i nämnda källgrupper. Om det nämligen finns flera källuppgifter om ett Olavsaltare i en viss kyrka, kan man ha en något säkrare hänvisning i frågan. Därför har uppgifterna i dom fem källgrupperna ställts sida vid sida i nedanstående tabell.

Man kan se att det i den första kolumnen totalt finns 23 påteckningar som berättar om Olavskyrkor i Finland. De fem avlatsbrev bland vilka Helige Olav har nämnts bland i bestämda kyrkor dyrkade helgon, har placerats i den andra kolumnen. 13 påteckningar i den tredje kolumnen visar fristående skulptur samt Olavsskåp och ett helgonskåp som kan tolkas ha stått på Olavsaltaren. Den fjärde kolumnen har 9 påteckningar som ger uttryck åt användningen av liturgiska urkunder i vissa kyrkor. Den sista kolumnen har totalt fem påteckningar som berättar om och som kan tolkas som ett vittnesbörd om Olavsaltaren.

Om man läser raderna i tabellen, kan man se hur många påteckningar som finns i varje rad. Påteckningarna påvisar å sin sida hur många källuppgifter det finns för en kyrka för att bevisa om Olavsaltaren. Kyrkorna kan grupperas i tre grupper utifrån antal påteckningar. Till den första gruppen hör Åbo dom-

Nr	Landskap	Kyrklig byggnad	Dedikation	Avlatsbrev	Konstföremål	Liturgisk källa	Annat bevis
1.	Åland	Hammarlands kyrka, mk			◉		◉
2.		Jomala kyrkan, mk	•		◉		◉
3.	Egentliga Finland	Lemböte sjöfartskapell, ek	•				
4.		Kaland, Nykyrko kyrka, mk	•				
5.		Kisko kyrka, mk			•		
6.		Korpo kyrka, mk			•		
7.		Lemo kyrka, mk	•				
8.		Kyrkan vid Nädendals birgittinerkloster, ek				•	
9.		Nagu kyrka, mk	•				
10.		S:t Bertils kyrka, mk				•	
11.		Rimito kyrka, mk		•	•		
12.		Åbo domkyrka, bk		•	•		•
13.		Kyrkan vid Åbo dominikanska konvent, ek	•				
14.	Nyland	Karis eller Tenala kyrka, mk	•				
15.		Karislojo kyrka, mk				•	
16.	Satakunda	Kangasala kyrka, mk	•			•	
17.		Kumo kyrka, mk				•	
18.		Lappi annex kapell, mk,	•				
19.		Närpes kyrka, mk	•	•	•		
20.		Tyrvis kyrka, mk	•				
21.		Ulfby kyrka, mk	•		•		
22.		Vesilax kyrka, mk		•	•	•	
23.		Vläne kyrka, mk	•				
24.	Tavastland	Hollola kyrka, mk					•
25.		Kalvola kyrka, mk	•				
26.		Sysmä kyrka, mk	•				
27.		Sääksmäki kyrka, mk			•		
28.		Tammela kyrka, mk				•	
29.		Urjala kyrka, mk			•		
30.	Öster-botten	Vänä kyrka, mk	•		•		
31.		Ilmajoki kyrka, mk				•	
32.		Oulunsalo kapell, mk	•				
33.		Pedersöre kyrka, mk	•				
34.		Saloinen kyrka, mk	•		•		
35.	Karelen	Vörå kyrka, mk				•	
36.		Kivinebb kyrka, mk	•				
37.		Viborgs stadskyrka, mk	•	•			
38.	Savolax	Kapellet i Viborgs slott, ek	•				
39.		Kapellet i Nyslott (Olavsborg), ek	•				•

Tabell. Bevis som kunde antyda S:t Olavs altare i några finska kyrkor; •: källan innehåller information som kan tolkas som bevis på Olavsaltaren i Finland; ◉: det är fråga om samma källa; bk, ek, mk: en biskopskyrka, en egenkyrka, en menighetskyrka, menighetskapell.

kyrka (nr. 12), Närpes (nr. 19) och Vesilax kyrkor (nr. 22) med tre källhänvisningar till existens av Olavsaltaren. Den andra gruppen blir samlad av Jomala (nr. 2), Kangasala (nr. 16), Rimito (nr. 11), Saloinen (nr. 34), Ulfby (nr. 21) och Vänä (nr. 30) kyrkor samt också Viborgs stadskyrka (nr. 37). Samtliga har två källhänvisningar till altaren i fråga. Detta gäller också Jomala kyrka, ty påteckningar i den tredje och femte kolum-

nen framställer samma källa. Alla andra kyrkor eller kapell har bara en påteckning (nr. 3-10, 13-15, 17-18, 20, 23-29, 31-33, 35-36, 38-39). Dessa kyrkor hör till den tredje gruppen. Samma sak gäller likaledes Hammarlands kyrka (nr. 1, 16) ty dess två påteckningar framställer i själva verket samma källa.

Man kan tillsvidare konstatera att sammanlagt 39 kyrkor och kapell har källhänvisning till existens av

Olavsaltare. Men till hur många av dem har detta altare verkligen funnits? Det är omöjligt att svara på denna fråga helt säkert ty alla källor enbart hänvisar till frågan. Det enda undantaget är påteckningar vid Hammarlands och Jomala kyrkor som framställer en säker källa. Man kan dock anta att flera källhänvisningar ger en säkrare uppgift om existens av Olavsaltaren. Detta kan speciellt konstateras i anslutning till Åbo domkyrka samt Närpes och Vesilax kyrkor. Samma sak gäller också två påteckningar vid Kangasala, Saloinen, Ulfby och Vånå kyrkor samt Viborgs stadskyrka. Orsaken till den sistnämnda slutledningen är att alla de fem kyrkorna har varit Olavskyrkor. Det har alltså funnits 10 kyrkor som kan tolkas att ha haft Olavsaltaren enligt flera och säkrare tyda källor.

Antalet kyrkor med Olavsaltare kan således variera mellan 10 och 39. Fler än så kan inte kritiskt uppskattat konstateras i denna fråga.

Noter

1. Bland dessa finns det också kyrkor helgade åt honom, kyrkliga konstföremål föreställande honom, liturgiska källor med anknytning till hans kyrkliga kult och olika slags material av folktradition. Olav har under medeltiden varit mest populära manliga förnamn i Finland. Se t.ex. Nordmann 1912 s. 437; Pirinen 1981 s.17-37; Pirinen 1991 s. 169; Knuutila 1996 s. 197; Knuutila 2003 s. 82-83.
2. T.ex. Pirinen 1981 s. 23-37; Knuutila 1997 s. 93-101.
3. Boëtius Murenienus' *Acta Visitatoria* ... 1908 s. 254, 432. Det är dock källkritiskt problematiskt att tolka orden »Altare och s. Olais belete« och »s. Olav och hans altare«. Boëtius Murenienus har nämligen med »altaret« också kunnat mena ett altarskåp. Det kan också vara möjligt att det är fråga om altaret dedicerat åt något annat helgon. Trots dessa källkritiska påpekanden, har begreppen »Altare och s. Olais belete« och »s. Olav och hans altare« i det följande tolkats som ett bevis på Olavsaltaren i Hammarlands och Jomala kyrkor.

4. Åtminstone Uppsala domkyrka, Linköping domkyrka (i Östergötland), Åkerгам kyrka i Helly, Gotland och Hallaröd kyrka i Skåne har haft bevis om Olavsaltaren (Jørgensen 1909 s. 152; Odenius 1950 s. 38, 41, 47, 50; Jokipii 1989 s. 121). Existensen av ett Olavsaltare kan man också sluta sig till på basis av liturgiska föremål. T.ex. Folkkärna kyrka i Dalarna har enligt Ingallil Pegelow haft ett sidoaltare vigd åt S:t Olav och S:t Erik då en paten med bilder av båda nämnda helgon från året 1523 har bevarats i denna kyrka (Pegelow 1998 s. 198-199).
5. Medeltida sidoaltaren har blivit förskonat oupphävda och är nästan fullständiga i Finströms (i Åland) och Rusko (i Egentliga Finland) kyrkor (Hiekkanen 2003a s. 91-92). Grundläggningar av sidoaltaren har också upptäckts t.ex. i Hollola och Lojo kyrkor, båda i Nyland (Saartio 1952 tillägg s. 20; Riska 1985 s. 185; Tapio 1990 s. 30).
6. Det finns flera medeltida testamentsbrev som berättar om donationer till helgonsaltaren. Ett legat har givits t.ex. till S:t Mikael's altare i Finström kyrka på Åland. FMU IV nr 4010. Juhani Rinne har antagit p.g.a. testamentsbrev att Åbo domkyrka har haft över 40 sidoaltaren vigda åt olika helgon. Rinne 1941-1952 II s. 1-111; jfr Hiekkanen 2003a s. 91, där antalet sidoaltaren i Åbo domkyrka sägs vara åtminstone 30. Viborgs (i Karelen) stadskyrka hade också flera sidoaltaren. Hiekkanen 2003a s. 91.
7. Stolt 1993 s. 137-138; Hiekkanen 2003a s. 92-93. Se också Schmid 1871 s. 160-166, 245-247, 309-311. Å andra sidan kan man inte dra slutsatser om existens av sidoaltaren i alla kyrkor på grund av resultaten om kyrkoarkeologiska utgrävningar. Docent Markus Hiekkanen har givit denna information till författaren av denna uppsats den 15 december 2004.
8. Om vigningen av ett altare se t.ex. Schmid 1871 s. 311. Om vigningen av kyrkan och kapellet se t.ex. Rinne 1941-1952 III s. 29-32; Smedberg 1973 s. 102-106 samt litteratur omnämnda i den sistnämnda undersökningen.
9. Smedberg 1973 s. 103-105. Se också Hellström 1971 s. 269. Han diskuterar vigningen av en kyrka från olika aspekter.
10. Strömberg 1955 s. 122, 123, 125, 138, 213, 215, 216, 228. Om vigningen av altaren under 1000-1500-talen se t.ex. Schmid 1871 s. 247-249, 311-312; Smedberg 1973 s. 105; Hiekkanen 2003a s. 46-50.
11. Hellström 1971 s. 263-266, 268-274; Smedberg 1973 s. 191-193. Smedberg jämför kyrkovigningar i Sverige med motsvarande handlingar i Norge och Island. Se om kyrkovigningar i Norge och Island Smedberg 1973 s. 113-125, 154-161.

12. Svenska invandrare kom till Finland under 1100-1200-talen från Mälardalsskapen, Hälsingland, Dalarna och Gästrikland. Därför har speciellt lansskapslagarna Upplandslagen och Hälsingelagen tillämpats också i Finland. Om svenska invandrare i Finland se t.ex. Suvanto 1973 s. 182, 267-268; Suvanto 1985 s. 29-37; Pirinen 1989 s. 24-33; Törnblom 1998 s. 307-308.
13. Smedberg 1973 s. 88-102.
14. Smedberg 1973 s. 162-181.
15. Taavitsainen 1987 s. 98-99; Taavitsainen 1989 s. 85-86; Knuutila 2003 s. 83-83; Hiekkänen 2004 s. 162-164. Åbo domkyrka har dock fungerat också en församlingskyrka.
16. Smedberg 1973 s. 193.
17. DS II nr. 1187; Smedberg 1973 s. 193-194. Ärkebiskop Nils Al-
lessons stadga om den konsekrerade stenen upprepades i Åbo-
biskop Hemmings synodalsstadgor av 1352. FMU I, 624.
18. Hiekkänen 2003a s. 89; Hiekkänen 2003b s. 95-014.
19. Schmid 1871 s. 311.
20. Stolt 1993 s. 138. Jfr Schmid 1971 s. 311. Varje altare skulle enligt honom vara invigt.
21. Om sidoaltarebyggnader av trä se Hiekkänen 2003a s. 93.
22. Knuutila [2000b] s. 144-145. Följande kyrkor har varit helgade åt S:t Olav i Finland enligt skriftliga källor från medeltiden och 1500-1700-talen. De är kyrkor i Jomala (på Åland), Kaland, Lemo, (båda i Egentliga Finland), Närpes, Tyrvis, Ulfaby (alla tre i Satakunda), Sysmä (i Tavastland) och Kivinebb samt Viborgs stadskyrka (båda i Karelen). Följande kapell har haft samma dedikation: Lappi annex kapell och Yläne kapell (båda i Satakunda), och Oulunsalo kapell (i Österbotten). Följande egenkyrkor, Lemböte sjöfartskapell (på Åland), kyrkan vid Åbo dominikanska konvent och kapellet i Nyslott (i Savolax) har också haft samma skyddshelgon. Följande kyrkor har varit helgade åt S:t Olav i Finland efter olika indiciebevis: kyrkor i Nagu (i Egentliga Finland), Karis eller Tenala (i Nyland), Kangasala, Vånå (båda i Tavastland), Pedersöre och Saloinen (båda i Österbotten). Det följande kapellet har haft samma dedikation, Kalvola kapell (i Tavastland). Den följande egenkyrkan, kapellet i Viborgs slott (i Karelen) har också haft samma skyddshelgon.
23. Se t.ex. Schmid 1871 s. 161-163.
24. Jag är professor Jan Svanberg och FT Anne Lidén tacksam för denna information.
25. Högaltaret i Frauenkirche i Oberwesel var helgat åt Jungfru Maria och hennes mor, Heliga Anna. Biskopen i Västerås *Mag-nus Augustini* (som biskop 1353-1369/70) invigde den 3 juni 1358 Arboga kyrka i Västmanland och dess högaltare åt Maria Magdalena, S:t Martinus och S:t Nicolaus. DS VII, nr. 5912; Ekström 1949 s. 250; Trotzig 1996 s. 23. Högaltarets dedikation var inte beroende av om relik av helgonet hade varit placerat i högaltaret. Schmid 1871 s. 171-172.
26. Rinne 1929 s. 29.
27. Schmid 1871 s. 389. Det är dock omöjligt att tänka sig att alla helgonbilder i altarskåpet på högaltaret skulle berätta om dess dedikation åt alla helgon i fråga.
28. Hiekkänen 2003a s. 87, 91, 249.
29. S:t Olav i Tallinn (Oleviste kirik) har ett sidoaltare som Olavsaltare. Det stod i Marikapellet på södra sidan av Olavkapellet. Olavsaltaret var ett altare för första mässan (s. Olowes der vromysen altar). Dedikationen av högaltaret är okänd. Tallinna Linnaarhiiv Tallinna Magistraat A. a. 15a, 5b. v. Hansen 1885 s. 11; Johansen 1951 s. 29; Kala 1996 Lisa nr. 3. Ett Olavsaltare har varit ett sidoaltare också i Uppsaladomkyrka som har varit helgat åt Heliga Erik, Laurentius och biskopen Henrik. Ett sidoaltare dedicerat åt Heliga Olav och Heliga Henrik grundades dit 1410. Jokipii 1989 s. 121. Om dedikationen av Uppsala domkyrka t.ex. Lovén 2004 s. 33 not 39; jfr. Wrangel (†) & Cinthio 1954 s. 582. S:t Olav i Tallinn har haft totalt 30 sidoaltaren. Alla av dessa har dock inte varit i bruk. Kala 2001 s. 172; Ruutu 2004 s. 65, not 178.
30. Hausen 1922 s. 29; Rinne 1941-1952 III s. 225, 227; Lilius 1972 s. 37, 42.
31. Se också Ekko 1985 s. 18. De nämnda dedikationerna är dock hypotetiska och baserar sig på att altarskåpet hade stått på högaltaren under medeltiden.
32. Riska 1959 s. 183-192, 194-195.
33. Olavsskulpturen har varit placerad t.ex. i S:t Olofs kyrka i Skåne på triumfbågens södra sida. Förekomsten av ett Olavsaltare är dock i detta fall osäker. Lidén 1999 s. 34.
34. Som ett exempel kan nämnas S:t Petrus i Malmö som hade Olavsaltare. Nyberg 1997 s. 77. Om dedikationen av S:t Petrus i Malmö t.ex. Sandblad 1951, s. 144-145.
35. Om dedikationen S:t Katarina i Hammarland t.ex. Linna 1996 s. 160. Det är oklart om Olavsaltare har stått i vapenhuset av S:t Katarina under medeltiden.
36. REA nr. 18; FMU I nr. 999 (avlatsbrevet till Åbo domkyrka från året 1398); FMU III nr. 2854 (avlatsbrevet till Rimito kyrka från år 1450); FMU III nr. 2791 (påviska bekräftelsebrevet till

- Viborgs stadskyrka från året 1449 angående altaren byggda av kung Karl Knutson). Bekräftelsebrevet i fråga har här nämnts i sammanhang av avlatsbrev fastän dess innehåll har ingenting att göra med avlater. FMU IV nr. 3161 (avlatsbrevet till Vesilax kyrka från året 1450–1461). Se också Gallén 1978 s. 291-292; Pirinen 1981 s. 24 not 13 om datering och identifiering av avlatsbrevet från 1391 till Åbo domkyrka. Jfr Rinne 1941-1952 II s. 41. Avlatsbrevet från 1398 har enligt honom innehållit ett konkret omnämnande om Olavsaltaret i Åbo domkyrka. Sådant finns dock inte i det avlatsbrevet. Pirinen 1956 s. 421, not 11; Pirinen 1981 s. 24.
37. Knuutila 1997 s. 91-93; Knuutila 2001 s. 472-473. Det finns inte någon noggrann uppgift i båda uppsatser angående antalet av reliefer på korstolar. Det sägs vara två. Bara en relief existerar dock på korstolen, en annan står i antemensalet.
38. Stolt 1993 s. 138.
39. Man kan i en bild som avbildar tidigt bildstormande år 1531 i Schweiz se att en skulptur har stått på en upphöjning eller ett väggutsprång. I bilden kan man också ses två sidoaltaren utan skulptur. Bilden har publicerats av Ruutu 2004 s. 59, bild.
40. Lidén 1999 s. 249-254.
41. BFH III s. 370.
42. Rinne 1941-1952 II s. 41, 102, 107. Han antar att Åbo domkyrka har haft altaren dedicerade åt Helige Lars och Olav redan i början av 1300-talet då domkyrkan har varit under uppförande. Förmodan grundar sig på att Åbo stift har varit ett suffraganstift i Uppsala kyrkoprovins. Då Heliga Laurentius och Olav har varit beskyddare i Uppsala domkyrka, skulle de ha varit populära helgon också i suffraganstiftets domkyrka. Rinne konstaterar dock att man inte känner till ett prebende till Olavsaltaret i Åbo domkyrka. Jfr. Rinne 1941-1952 II s. 102-104, 107. Olavsaltaret har enligt honom också grundats i Allra helgons kor. Det kan dock inte bevisas med urkunder. Pirinen 1981 s. 24, not 13. Obs. S:t Olav var inte beskyddare i Uppsala domkyrka.
43. *Diarum Gyllenianum* ... 1962 s. 131.
44. Stolt 1993 s. 138.
45. Lidén 1999 s. 249-250.
46. Knuutila 1997 s. 94-97.
47. T.ex. Knuutila 1984 s. 69-72.
48. T.ex. Haapanen 1922 s. VII—XXXVI; Renvall 1939 s. 21-37; Brunius 1991 s. 457-472; Taitto 1992 s. 460; Brunius 1994 s. 18-19; Ringbom 1995 s. 279.
49. Några forskare har antagit att Åbobiskopen lät placera relik av S:t Olav i Åbo domkyrka eller kapellet vid Olavsborg (i Savolax). Den var nämligen under uppförande i dessa dagar. Rinne 1929 s. 41; Rinne 1941-1952 II s. 102; Knuutila 2000a, s. 195-196. Någon Olavsrelik är dock inte känd under medeltiden i Finland. Åbobiskopen Magnus Stiernkors (som biskop 1489-1500) föreslog dock i ett brev från den första juli 1493 Nidarosbiskopen Gaute Ivarson ett utbyte av relik. Magnus ville ge en relik av S:t Henrik och han ville ha en relik av S:t Olav. DN XVIII nr. 125; FMU V nr. 4505; Wallin 1896 s. 71-72; Pirinen 1956 s. 421; Maliniemi 1967 s. 567. Då det inte finns något bevis att relikens kommit Finland tillhanda (Gardberg 2000 s. 113) kan relikens inte utgöra bevis om Olavsaltaren.
50. Sinisalo 1966 s. 72-73; Lappalainen 1971 s. 359-361.
51. Saartio 1952 tillägg 20.
52. Riska 1985 s. 130-131.

Källor och litteratur

- BFH III: *Bidrag till Finlands historia* I-V. Med understöd av statsmedel i tryck utg. af Finska statsarkiv genom Reinhold Hausen. Helsingfors 1881-1917.
- Boëtius Murenienus' Acta Visitationis: *Boëtius Murenienus' Acta Visitationis*. Utgifna af Kaarlo Österbladh. Finska Kyrkohistorista Samfundets Handlingar 6. Borgå 1908.
- Brunius, Jan: Sockenkyrkornas liturgiska böcker. Studier i pergamentsomslagen i riksarkivet. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige. Studier till Det medeltida Sverige* 5. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1991, s. 457-472.
- Brunius, Jan: Medeltida böcker i fragment. En översikt över pergamentsomslagen i Riksarkivet. *Nordisk tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* 80 (1993). Arlöv 1994, s. 3-33.
- Diarum Gyllenianum 1962: *Diarum Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622-1667*. Utgiven och kommenterad av C. J. Gardberg och Daniel Toijer. Värmland förr och nu 1962. Meddelanden från Värmlands fornminnes- och museiförening 60 (1962). Karlstad.
- DN XVIII: *Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve*. XVIII. Oslo 1907-1908.
- DS II, VII: *Diplomatarium Suecanum. Svenskt diplomatarium* I-X. Utgivet av Riksarkivet. II, VII. Stockholm 1829-2004.
- Ekko, P. O.: Eräs varhaiskirkkojemme avain. *Sukuviesti* 7-8 / 1985. Helsinki 1985, s. 15-18.

- Ekström, Gunnar: *Västerås stifts herdaminne I. Medeltiden och reformationstiden*. Västerås 1949.
- FMU I, III, V: *Finlands medeltidsurkunder I-VIII*. Samlade och i tryck utgifna af Finlands statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1910-1935.
- Gallén, Jarl: Studier i Åbo domkyrkans Svartbok. *Historisk Tidskrift för Finland* 63 (1978). Helsingfors 1978, s. 286-311.
- Gardberg, C. J.: Keskiaikaiset alttarit. *ecclesia aboensis. Turun tuomiokirkko 1300-2000*. C. J. Gardberg & Simo Heininen & P. O. Welin. Hämeenlinna 2000, s. 109-114.
- Haapanen, Toivo: *Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors. I Missalia*. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja – Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter IV. Helsingfors 1922.
- v. Hansen, Gotthard: *Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals*. Reval 1885.
- Hausen, Reinh.: *Nädendals kyrka och klosterruiner*. Helsingfors 1922.
- Hellström, Jan Arvid: *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid*. Rättshistoriskt bibliotek 16. Skrifter utgivna av institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Motala 1971.
- Hiekkänen, Markus: *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Keuruu 2003. (cit. Hiekkänen 2003a).
- Hiekkänen, Markus: Wooden Main Altars in the Medieval Stone Churches of Finland. *Travelling with an Archaeologist through the Baltic Countries. Studies in Honour of Jüri Selirand. Läänemere-maades. Uurimusi Jüri Seliranna auks. Research into Ancient Times, Muinaja Teadus* 13. Tallinn – Tartu 2003, s. 95-104. (cit. Hiekkänen 2003b).
- Hiekkänen, Markus: An Outline of the Early Stages of Ecclesiastical Organization in Finland. *Current Issues in Nordic Archaeology. Proceedings of the Conference of Nordic Archaeologists, 6-9 September 2001, Akureyri, Iceland*. Society of Icelandic Archaeologists. Ed. by Garðar Guðmundsson. Reykjavik 2004, s. 161-165.
- Johansen, Paul: *Nordische Mission, Revals Gründung und Schwedensiedlung in Estland*. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiets Handlingar 74. Lund 1951.
- Jokipii, Mauno: Ruotsin ja Länsi-Suomen lähetyspyhimysten muistoja. *Suomen Museo* 96 (1989). Helsinki 1989, s. 61-131.
- Jørgensen, Ellen: *Helgendyrkelse i Danmark. Studier over kirkekultur og kirkeligt liv fra det 11te Aarhundredes midte til reformationen*. København 1909.
- Kala, Tiina: *Tallinna hiliseskaegne kirik enne luterlikku reformatsiooni*. Magistritöö Tartu Ülikool. Ajaloo osakond. Tallinn 1996.
- Kala, Tiina: Tallinna raad katoliku kirik reformatsiooni algaastail. »Dat register der Vicarien vnd presentien wadt se don Ock van den moncken« *Muinaisaja loojangust omariikluse läveni*. Anders Andresen. Tartu 2001 s. 170-190.
- Knuuttila, Jyrki: Ritualet i Åbo stift. Den medeltida finländska manualetraditionen i ljuset av ritualefragmenten i Helsingfors universitetsbibliotek. *Finska Kyrkohistoriska Samfundets Årsskrift* 74 (1984). Loimaa 1984, s. 69-115.
- Knuuttila, Jyrki: The Motifs of the Works of Art Depicting St. Olav in Finland Between the 13th and 16th Centuries. *Ars Ecclesiastica. The Church as a Context for Visual Arts. International Symposium Held in Jyväskylä 18.-21. 8. 1995*. Käytännöllisen teologian laitoksen julkaisuja (Publications of the Department of Practical Theology) 85. Jyväskylä 1996, s. 197-218.
- Knuuttila, Jyrki: Sankt Olav i Finlands kyrkliga konst under medeltiden. *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden*. Red. av Lars Rumar. Skrifter utgivna av Riksarkivet 3. Jyväskylä 1997, s. 91-114.
- Knuuttila, Jyrki: Pyhän Olavin alttarit Suomessa. *Arpa lankesi ihanasta maasta. Piispa Olavi Rimpiläisen juhla kirja*. Jyväskylä 2000a, s. 191-204.
- Knuuttila, Jyrki: Pyhä Olavi Hämeessä ja Satakunnassa. *Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Satakunnassa*. Tampereen museoiden julkaisuja 55. [Tampere 2000b], s. 143-151.
- Knuuttila, Jyrki: Der Kult des Heiligen Olaf in der Kunstgeschichte: eine Analyse der Kunstgegenstände mit Olavsmotiv in Finnland. *Die Stadt im europäischen Nordosten*. Veröffentlichungen der Aue Stiftung 12. Lübeck 2001, s. 471-497.
- Knuuttila, Jyrki: The Cult of Saint Olav and the Dominican Convent of Turku. *Dominikaanit Suomessa ja Itämeren alueella. / Dominicans in Finland and around the Baltic Sea during the Middle Ages. Turun Maakuntamuseo. Raportteja* 18 / *Turku Provincial Museum. Report* 18. Saarijärvi 2003, s. 79-88.
- Lappalainen, Pekka: *Säämingin historia I:2*. Pieksämäki 1971.
- Lidén, Anne: *Olav den helige i medeltida bildkonst. Legendmotiv och attribut*. Diss. Västerby 1999.
- Lilius, Henrik: Naantali. *Naantalin rovastikunta. Turun arkkihiippakunta VI. Suomen Kirkot – Finska Kyrkor VI*. Helsinki 1972, s. 9-88.
- Linna, Martti: Suomen alueellinen pyhimyskultti ja vanhemmat aluejaot. *Vesilahti 1346-1996. Vesilahden 650-vuotisjuhlakirja*. Toim. Helena Honka-Hallila. Vesilahti 1996, s. 148-207.

- Lovén, Christian: *Erikskulten i Uppsala*. Uppland 2004, Halmstad 2004, s. 7-37.
- Maliniemi, Aarno: Olav den helige (Finland). *Kulturhistoriskt Lexikon för nordisk medeltid* XII. Helsingfors 1967, s. 567-568.
- Nordmann, P: St. Olofs dyrkan i Finland. *Finsk Tidskrift* 72 (1912). Helsingfors 1912, s. 427-454.
- Nyberg, Tore: Olavskulten i Danmark under medeltiden. *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden*. Red. av Lars Rumar. Skrifter utgivna av Riksarkivet 3. Jyväskylä 1997, s. 53-82.
- Odenius, Oloph: Till frågan om hypostaslikhet mellan Tor och St Olof. *Credo. Katolsk tidskrift* 30 (1949). Stockholm 1949, s. 21-51.
- Pegelow, Ingall: Kristi Lekamen för dig utgiven. Om bilder på svenska medeltida patener. *Ting och tanke. Ikonografi på liturgiska föremål*. Stockholm 1998.
- Pirinen, Kauko: *Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla*. Diss. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 58. Forssa 1956.
- Pirinen, Kauko: Pyhän Olavin palvonta Suomessa. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran Vuosikirja* 70-71 (1980-1981). Loimaa 1981, s. 17-37.
- Pirinen, Kauko: Suomen asuttaminen alkaa, Suomi liittyy länsimaiseen kulttuuripiiriin, Suomi pohjoismaisessa unionissa. *Kivikaudesta Koivistoon. Suomen historian pääpiirteitä*. Espoo 1989, s. 8-51.
- Pirinen, Kauko: *Suomen kirkon historia 1. Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika*. Porvoo 1991.
- REA: *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok. The Black Book of Abo Cathedral*. Facsimile Version of the 1890 Edition with a new Introduction and Translations of the original Preface and the Register of Documents with brief Introductions. Jyväskylä 1890 (1996).
- Renvall, Pentti: Suomen tilintarkastuksen organisointi 1500-luvulla. *Historiallinen Aikakauskirja* 37 (1939). Helsinki 1939, s. 21-37.
- Ringbom, Åsa: Motives and Mariology: Maria in Sole in St. Michael's Church of Finström. *Icon to Cartoon. A Tribute to Sixten Ringbom. Taidehistoriallisia tutkimuksia / Konsthistoriska studier* 16. Helsinki 1995, s. 273-287.
- Rinne, Juhani: Turun Tuomiokirkon alttarit. *Turun Tuomiokirkon historiaa*. Turun historiallisen yhdistyksen julkaisuja III. Turku 1929, s. 28-65.
- Rinne, Juhani: *Turun tuomiokirkko keskiaikana I-III*. Turku 1941-1952.
- Riska, Tove: *Vehmaan rovastikunta. Turun arkkihiippakunta I. Suomen Kirkot – Finska Kyrkor I*. Helsinki 1959.
- Riska, Tove: Kirkon sisustus ja irtaimisto. *Hollolan kirkko. Asutuksen, kirkon ja seurakunnan historiaa*. Hämeenlinna 1985, s. 118-175.
- Ruutu, Antti: Liivinmaan reformaation kuvainraastot. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 94 (2004). Jyväskylä 2004, s. 42-77.
- Saartio, Rafael: *Hollolan kirkko kuvissa*. Helsinki 1952.
- Sandblad, Nils Gösta: *Stadsbeskrivning*. Malmö. *Svensk uppslagsbok* 19. Malmö 1951, s. 143-148.
- Schmid, Andreas: *Der Christliche Altar und sein Schmuck archäologisch-liturgisch dargestellt*. Regensburg, New-York & Cincinnati 1871.
- Sinisaalo, Antero: Olavinlinnan keskiaikainen kappeli. *Suomen Museo* 73 (1966). Helsinki 1966, s. 64-87.
- Smedberg, Gunnar: *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie*. Diss. Bibliotheca Theologiae Practicae 32. Stockholm 1973.
- Stolt, Bengt: Kyrkorum och kyrkoskrud. *Mässa i medeltida socken*. En studiebok av Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Pitz och Bengt Stolt. Skellefteå 1993, s. 136-163.
- Strömberg, Bengt: *Den pontifikala liturgin i Lund och Roskilde under medeltiden*. *Studia Theologica Lundensia*. Skrifter utgivna av teologiska fakulteten i Lund 9. Lund 1955.
- Suvanto, Seppo: *Satakunnan historia III. Keskiaika*. [Pori] 1973.
- Suvanto, Seppo: *Keskiaika. Suomen historia* 2. Espoo 1985.
- Taavitsainen, J-P: Suomalaiset limousinit. *Tutkimustyö ja museotoimi. Muséerna och forskningen. Juhlakirja Knut Draken täyttäessä 60 vuotta* 6. 3. 1987. *Festskrift tillägnad Knut Drake på 60-årsdagen* 6. 3. 1987. Turku 1987, s. 94-101.
- Taavitsainen, J-P: Finnish Limousines. Fundamental Questions about the Organizing Process of the Early Church in Finland. – *Quotidianum fennicum. Daily life in medieval Finland. Medium aevum quotidianum* 19. Ed. by Christian Krötzel and Jaakko Masonen. Krems 1989, s. 75-88.
- Taitto, Ilkka: *Documenta Gregoriana. Latinalaisen kirkkolaulun lähteitä Suomessa*. Porvoo 1992.
- Tallinna Linnaarhiiv: *Tallinna Magistraat A. a. 15a*.
- Tapio, Olavi: Varhaisia esinelöytöjä Tyrvään vanhan kirkon kaivauksista. *Suomen Museo* 73 (1966). Helsinki 1966, s. 57-63.
- Törnblom, Lena: Medeltiden. *Finlands historia* 1. Ekenäs 1998, s. 271-426.
- Trotzig, Aina: Den heliga Maria Magdalena i svensk medeltidskonst. En ikonografisk undersökning. *Kyrkohistorisk årsskrift* 1996. Uppsala 1996, s. 11-96.
- Wallin, V.: Kirkkojemme suojeluspyhät. *Suomen Museo* 3 (1896). Helsinki 1896, s. 54-76.
- Wrangel, Ewert (+) & Eric Cinthio: Uppsala domkyrka. *Svensk uppslagsbok* 30. Malmö 1954, s. 582-584.